

Ганна Білик

ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУБ'ЄКТНОСТІ В ТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

У тексті розглянуто поняття суб'єктності в просторі творчості. Творчість розуміється як простір, в якому розгортається буття. Умовно розподіляючи з точки зору онтології, всі підходи можна поділити на позитивні й негативні: такі, що розуміють творчість як дещо, що додає буття або, відповідно, віднімає. Головними концептами стали процесуальність, граматичне прочитання онтологічної модальності (суб'єктність), самість.

Ключові слова: суб'єкт, творчість, самість, онтологічна модальність.

Bilyk G. Ontological aspects of subjectivity in creativity process

The notion of subjectivity in creative space is studied in the text. Subjectivity is understood as an ontological modality, a way to be, and also as a place that points to something whose selfness this subjectivity expresses. To show specificity and keep language direction in contemporary philosophizing, the ontological quality of subjectivity is read through a grammar approach. The research introduces the concept of processuality that shows continuity of the creative situation and accentuates its importance. Processuality is introduced into the contemporary philosophy from the post structuralist paradigm and psychoanalytical J. Kristeva's texts. Processuality enables to show better how it is important that models of the existence are variable. Creativity is understood as a space where the being unrolls. If we divide all approaches conditionally from the point of ontology view, we can divide them into positive and negative: such ones that understand creativity as something that adds or, accordingly, subtract the being. The positive approach is shown on the ideas of Neo-Thomism and Marxism of soviet direction. The negative approach is also shown on several opposite approaches regarding creativity: through some thoughts of ancient authors and the conception of French thinker M. Blaunchot. The opposite of views on the creativity process is shown on the example of the attitude towards principled impossibility to finish a creative work (or to implement its acceptable form and contents completely). The process of creativity is studied as a forming process of subjectivity that is reduced to a wish of the full being (or the full destruction). The other concept through which the situation of creativity is studied is a concept of an event in M. Bachtin's understanding. In this approach an event is understood as an increment of the being. Its temporality is conditioned entirely by openness of the notional future therefore the creative process is a place for the event of the being. In the aspect of processuality this unfolding is non-final. The question that anthropologizes the research is "who" of a subject. The research suggests such perspective of understanding that the embodiment of a subject selfness occurs in processuality of subjectivity states. The main concepts are processuality, grammar reading of ontological modality (subjectivity), selfness.

Key words: subject, creativity, selfness, ontological modality.

Билык А. Онтологические аспекты субъектности в творческом процессе

В тексте рассмотрены понятия субъектности в пространстве творчества. Творчество понимается как пространство, в котором разворачивается бытие. Условно разделяя с точки зрения онтологии, все подходы можно разделить на позитивные и негативные: такие, в которых творчество добавляет бытие или, соответственно, отнимает. Главными концептами являются процессуальность, грамматическое прочтение онтологической модальности (субъектность), самость.

Ключевые слова: субъект, творчество, самость, онтологическая модальность.

Питання, що формує дослідження, стосується способу сучасного розуміння суб'єктності в творчому процесі. Загальне розуміння ґрунтується на онтологічному підході, тому предметом тексту стали способи розуміння суб'єктності як модальності буття, розглянуті в різних підходах.

Онтологічна спрямованість проблематики спричинює розуміння відносин суб'єкта із творчістю і її процесом як відносин із буттям – його набування, втрата, зміна, спосіб існування в ньому. Всі ці позиції розглянуті як модальності буття. Ще дотримується мовне спрямування філософії, хоч пропонується метод і не є суто граматичним. Суб'єктивні стани розуміються як граматичні модальності, але це стосується форми запитання ("як існує суб'єкт в творчості?"), натомість відповідь на це запитання полягає в площині екзистенційних стратегій, способів буття й антропологічної перспективи.

Матеріалом дослідження виступають філософські способи розуміння місця суб'єкта творчості, тому дослідницька увага зосереджена на інтерпретаціях творчості в різних філософських та світоглядних концепціях.

У нашому дослідженні найважливішими поняттями є суб'єктність, процесуальність, позитивне / негативне розуміння творчості, самість, тож будемо послідовно розгортати кожне з цих понять для висвітлення загальної концепції.

Самостійної теорії суб'єктності не вироблено, є думка, що така теорія (раз вона не була створена) не потрібна [11]. Суб'єкт і суб'єктність – ті поняття, що працюють всередині теорій на означення певного способу (модальності) відношень предметів між собою. Будь-яке розуміння суб'єктності включене в більш широке розуміння й інтерпретацію реальності.

Дослідження категорії суб'єктності належить до побічних питань філософської антропології, оскільки зазвичай суб'єкт є функціональним поняттям, зміст якого не досліджується, а декларується. Дослідження змін змісту цього поняття, започатковане М. Фуко [8], продовжується в сучасній антропології знання, прикладом чого слугує розвідка Етьєна Балібара, Барбари Кассен та Ален де Лібера, присвячена поняттю суб'єкта в “Європейському словнику філософій”, у якій висвітлені основні розуміння поняття “суб'єкт” у різні періоди становлення філософії та конотації смислів у різних європейських мовах [10]. Змінність філософування через поняття суб'єкта досліджує Ю. Габермас, який визначає його чільним поняттям філософії суб'єкта, що розвивалася від картезіанства і до модерну [4].

Суб'єктність розуміється нами в онтологічному вимірі (як стан бутності), що граматично прочитується (як підметовість), при чому перший сенс невіддільний від другого. Перший стосується сутності явища, другий – підходу до його дослідження, тобто перший показаний засобом другого: функціональний граматичний підхід прочитує онтологічну сутність. Концепт суб'єкта творчості дозволяє відійти від концепту авторства та парадигми його дослідження й дозволяє зосередитись на онтологічній складовій творчості.

Серед найбільш близьких розумінь нашого суб'єкта творчості – третє визначення автора за Р. Інгарденом: “автор” як *притаманний* цьому твору мистецтва, *суб'єкт креації*, який *позначається* (як у своєму існуванні, так і у своїх якостях, творчих можливостях, пристрастях у відношенні до світу і характері сприйняття та ін.) *самим твором*, оскільки із самого твору, і *тільки* з твору, ми про нього дізнаємось. Тільки у відношенні до твору, він трансцендентний відносно нього [6, с. 108–109]. Вторинний автор М. Бахтіна схожий за наповненням до такого розуміння [2].

Суб'єкт – спосіб функціонування певного активного початку, володіння “підметовістю”, тобто місцем, з якого висловлюються або яке володіє інтенцією дії, або просто декларує свою бутність. У граматичному вимірі підмет – позиція, що відповідає на питання “хто?”, і розуміється як незалежна частина речення / висловлювання, але сутнісно своїми властивостями суб'єкт залежить від фрази, від інших граматичних складових, оскільки він є суб'єктом чогось або когось.

Підмет називає предмет або поняття, яким приписується якась дія, стан, інша змінна ознака чи наявність, при тому важливим тут є те, що підметовість є тільки способом позначення цього “дечого”. Несамостійне існування і, відтак неповнота, демонструє онтологічний вимір суб'єкта. Неповнота доповнюється також рамками обмеження часовим показником. В онтологічному вимірі підмет – місце, з якого / в яке висловлюється буття, а також спосіб власного висловлювання / позиціонування. Тож суб'єкт першочергово є способом бути в творчості, функцією.

Постає важливе питання: хто володіє місцем підметовості? Чи є позиція суб'єкта незмінною, чи вона не носить характеру сталості і прив'язаності, а є змінною? Відповідь на питання знаходимо в рефлексіях творчості, в яких місце суб'єкта може обіймати автор, мова, читач, дискурс, ідеологія, або всі ці складові (або й більше) перформативно (тобто позиція суб'єктності не є прив'язаною і сталою). Приймемо як оперативну модель цю змінність.

Змінність станів суб'єктності у відносинах “творець – творчість” спричинює другу важливу категорію аналізу – процесуальність. Концепт процесуальності потрапляє у філософські дослідження сучасності через діалог з теоріями постструктуралізму та психоаналізу, зокрема з психоаналітичних текстів Ю. Кристевой (концепт непрямо походить ще з філософії К. Ясперса). Процесуальність, буття-в-процесі, пояснює єдність і змінюваність у часовому відношенні як можливість існування дечого тільки в процесі свого становлення. Концепт викриває онтологічну неповноту суб'єкта, який при тому лишається собою.

До поняття процесуальності як значимої тяглості звертались різні дослідники, наприклад, дослідник літератури Д. Лихачов стверджує, що “кожний твір – певний багатосторонній процес. Це не нерухоме, незмінне явище” [7]. Не кажучи вже про постструктуралістські уявлення про перформативність і відкритість тексту, що спричинює неповноту прочитань і постійний рух до інших структур.

Стюард Холл вводить концепт процесуальності в дослідження ідентичності, щоб показати категорію її нефінальності, але він може бути застосований і до інших феноменів, що володіють відкритою структурою та для яких тяглість має важливу роль. У тому числі й процес творчості, де саме вже словосполучення проковує до застосування концепту.

Що дає процесуальність для аналізу процесу творчості? Власне вона виділяє складову “процес” в словосполученні-феномені, тобто наполягає на тому, що творчість звершується, тобто набуває себе (і свого буття) в процесі. А також виділяє важливими категоріями нефінальність, тяглість, відкритість, залишок неповноти – адже процесуальність “дозволяє”, а то і проковує неповноту через відкритість. Процесуальність показує змінність способів бути (змінність модальностей, станів суб'єкта, що творить).

Прояснивши окремі моменти із розуміння понять суб'єкта та процесуальності, перейдемо до простору, в якому в умовах процесу діє / відбувається / набирає або втрачає своє буття суб'єкт – до простору творчості.

Творчість, умовно розділяючи, в усіх підходах зводиться чи до додавання буття (через долучення до “більшого” буття), чи до його віднімання. Тому ми умовно в межах оперативної фікції розділяємо підходи на позитивні та негативні, де позитивні ґрунтуються на додаванні буття творцеві через процес творчості (або додаванні буття у світ через мистецький твір, приріст буття через акт творчості). Негативний підхід ґрунтується на відніманні буття від і без того неповного буття творця і зводиться до його вичерпання.

Більшість концепцій визнають перевагу творіння над творцем, як кількісно, так і буттєво (що схематично можна позначити як “творіння > творець”, де творіння – загальне розуміння того, що намагається втілити творець, чим може бути концепція, образ твору, ідея). Різниця між концепціями міститься в розумінні відносин “творіння – творець”.

Позитивні відносини означають незаперечення одного зі складників системи, а також наявність якогось додаткового (позитивного) результату, тобто мистецького твору. Часто ця позитивність, як збагачення культури, покращення світу, розуміється і в етичному відношенні, хоча загалом наше розділення не стосується морально-етичного аспекту.

Прикладом позитивної концепції є християнський підхід до розуміння творчості (на зараз в основному ґрунтується на ідеях неотомізму). Бажаність розкриття таланту, стратегія збагачення світу, а також перевершеність того, що намагається виразити творець над тим, що він може виразити, найкраще розкриваються в тезах Йоана Павла II: “Спільним досвідом усіх митців є відчуття непрохідної прірви між твором їхніх рук (наскільки вдається його виконати) і неперевершеною досконалістю краси, зрозумілої у пристрасному моменті творіння: те, що вдається їм виразити у мистецтві усному, те, що малюють, різьблять, творять, є нічим іншим, як проблеском того сьйва, яке виблискувало якусь мить перед очима їхнього духу” [5, с. 15], “Безперечно, йдеться про участь в Божій силі, яка залишає непорушною безконечну відстань між Сотворителем і творінням ...” [5, с. 13].

До позитивних концепцій можна зарахувати, наприклад, радянську трактовку творчої діяльності, в якій важлива складова діяльності, оскільки правильно спрямована діяльність є соціальним благом та кроком до еволюційних змін суспільства. І діяльність мистецька є лише частковим проявом загально можливої і загально корисної діяльності, тому мистецтво обов'язково має бути позитивним – додавання нового змісту та матеріалу є наступним етапом суспільного розвитку.

Відповідно, творець виступає механізмом проведення цього суспільного блага до життя. Він є функцією, медіумом озвучення вірної ідеї згідно з правильним методом. У його зв'язку із творінням, творчістю та твором важлива його відповідність вірній ідеї, тобто ідея тут заступає роль творіння, а також є однією із умов творчості, і уявно володіє більшою мірою буття.

Загальним у таких різних концепціях є телеологізм, спрямування в майбутнє, а також поєднання із етичними постулатами. В обох випадках творіння володіє повнотою буття, але і суб'єкт творчості, причетністю до неї, набуває дечого, наближеного до повноти буття. Це, так би мовити, концепції “участі в повноті буття”, набуття свого існування через долучення до вищого принципу.

Негативні концепції ґрунтуються на запереченні одного зі складників системи “творіння > творець”, запереченні логічному або етичному, або ціннісному. Ціннісно-етичне заперечення складника “творець” зустрічаємо в період античності, коли дар творчості розумівся як дар богів, але такий дар, що межував із прокляттям. Попереднім висновком, що рефлексії античного розуміння творчості можна припустити певну “недостатність” особи, позначеної даром творчості.

Платон, Демокрит, Горацій, Цицерон зазначають, що істинним поетом (творцем) може бути тільки безумний, оскільки античний поет – медіум божественного, “тому-то бог, віднімаючи у них розум, використовує їх собі в служителі, як пророків та гадателів божественних, щоб ми, слухачі, знали, що не ці люди, які не в своєму розумі, кажуть такі важливі речі, а говорить сам бог, через них він повідомляє нам” [1, с. 69–70]. Наявна ситуація “або свідомість, або поетичний дар”, при чому останнє не розуміється як винагорода, а може розумітись як позначення прокляття богів, маркування етично неповноцінної людини, як про це говорить Горацій у “Посланні до Пізонів (про мистецтво поезії)” [1, с. 287–288].

Соціально-етичний вимір негативності також супроводжує декотрі художні течії (наприклад, модерна течія мистецтва та світогляду декадентство), але тут різниця із попередньо окресленим підходом в тому, що ця негативність ґрунтується на понятті індивідуальності (індивідуальної неморальності, індивідуальної поведінки), що в період античності було неможливим.

Логічна негативність зумовлює концепцію М. Бланшо, французького теоретика і літератора, чия творчість знаходиться близько екзистенціалізму, який послідовно дотримується лінії “творіння > творець”, і відповідним чином розподіляє сили щодо кількісного показника. Якщо творіння перевершує творця в усьому, вся ситуація прямує до того, що творіння перевершує (знищує) творця повністю. Весь процес творчості М. Бланшо розуміє як постійне наближення до цього краю (постійне наближення, але не завершення) [3].

Під сутністю суб'єкта висловлювання М. Бланшо розуміє творця (Я), тобто відсилає до авторської самості, але водночас віддає перевагу (онтологічну в тому числі) творінню (Воно), яке переважає творця буттєво. Тобто в цій концепції задана процесуальність змін модальностей суб'єктності, в тому числі послідовність втрачення Я свого буття. "Я" виходить із цієї системи нерівноцінно неповним. Можна сказати, що суб'єкт творчості згідно з М. Бланшо є суб'єктом процесуальним, суб'єктом протистояння Я і Воно.

Відмінність двох базових розумінь відносин "творець – творіння" можна продемонструвати на їх протилежному ставленні до одних і тих самих явищ, наприклад, у відношенні до явища неповноти, недостачі (що походить від обмеженості, недостачі суб'єкта висловлювання), що проявляється в незавершеності твору або відчутті незавершеності. "Незавершеність завжди є невдачею художника. Не намірено і не заради того, щоб справити особливе враження залишають роботу незавершеною, але вірніше всього в результаті знов і знов виникаючої свідомості того, що руці, яка формує, не вдається втілити внутрішній задум" [9, с. 73].

У цьому розумінні бачимо водночас і неспроможність суб'єкта до висловлення, і невідповідність внутрішнього засобам виразу, і превалювання ідеї над втіленням. І ця недостатність, "невиражальність", "невимовність" сприймаються як норма творчого процесу, але протилежними способами посягаються і сприймаються.

Зокрема, невимовність вважають закономірністю творчого процесу Йоан Павло II (див. вищенаведена цит. [5, с. 15]) та вищезгаданий М. Бланшо, вся концепція якого ґрунтується на неможливості висловлення творцем свого творіння і їх своєрідного травматичного протистояння, результатом якого є процес підкорення творця своєму творінню (тобто підкорення його суб'єктності безособовому творінню як невимовній внутрішній інтенції) [3].

Різниця між позитивними та негативними підходами полягає в тому, які взаємини відбуваються в системі "творіння > творець", де в перших творець, через додавання до творіння, отримує щось додаткове (важливе для нього, соціуму, для його душі і т. д.), а в інших – творець через свою долученість до творіння зазнає втрат. З огляду на обмеженість тексту, ми зупинились тільки на найілюстративніших прикладах.

На яких позиціях ми не зупинимось, чи позитивного, чи негативного творіння, в кожному разі ми бачимо схему, в якій діє кілька складових, і яка відбувається в процесі відношення цих складових. Позиція суб'єкта-підмета змінна в різні моменти (до творчого процесу, під час, після), але саме як суб'єктність творчості вона відбувається в її процесі (творчість відтак є не тільки простором і умовою, але разом із суб'єктивним початком утворює певну тяглість).

Власне, оце "відбування" є умовою становлення суб'єкта творчості, зміна його модальності буття: чи то його збільшення (через додавання до повноти буття), чи зменшення (вичерпаність).

Становлення творчого процесу можливо розглянути через концепт подієвості в розумінні М. Бахтіна, який тлумачить поняття події як приріст буття, чия темпоральність зумовлена виключно відкритістю смислового майбутнього, і тому процес (точніше – творчий акт) є місцем події буття. Відтак становиться собою суб'єкт творчості. Але додавши до бахтінівської події процесуальність, ми визнаємо нефінальність розгортання творчого процесу, як би не розуміти стан суб'єктності на виході – прибутковий чи винищений.

Розуміння стану суб'єктності як модальності буття (тобто способу бути) стосується питання "як?", що є ключовим у філософській антропології, чие чільне питання можна сформулювати "людина як?". Натомість не менш важливим питанням залишається "хто?", тобто повертаючись до несамостійності, залежності суб'єктності, варто звернути увагу на місце, яке він репрезентує – на те, відносно чого він є суб'єктом. Антропологізація системи відбувається на користь самості, коли відповідає на питання "хто?"

Підкореність тій площині, в якій суб'єкт вимірюється й існує (надарма в багатьох мовах суб'єкт означає підлеглість, підрядність, підпорядкування [10]), суб'єкт підлягає тому порядку, який він представляє (до якого він відсилає): суб'єкт творчості підлягає творчості, мій суб'єкт підкорений "моїстості" та ін. Він висловлюється від імені (точніше, є його модальністю, його дієвим способом), від імені того, хто її присвоює, а також *відбувається* разом з ним і через нього.

На питання "чия подія розгортається?" (тобто антропологізуючи місце репрезентації), пропонується у відповідь концепт самості, що розуміється як точка збирання саморозуміючого Я, уявна очевидність та бажання місця самототожності. Самість творця можлива до розгортання в процесі творчості (як найближча до процесу творчості інстанція, що знаходиться на одному рівні із медіумом суспільного, ідеї, дискурсу), а творчість може слугувати інструментом розгортання процесу самості як подія себе. Тоді суб'єкт творчості розуміється як модальність буття самості, а результат процесу творчості (точніше, його спрямування) полягає в реалізації своєї потреби в повноті буття (навіть якщо це повнота знищення), а також в реалізації повноти самості. Таке розуміння знаходиться досить близько до первинного розуміння відносин самості та творчості в концепції К.-Г. Юнга, який, власне, і ввів поняття самості в науковий ужиток.

Така перспектива розуміння, що відповідає сучасному стану гуманітарного знання, виражає рівень розуміння суб'єктності та творчості, що знаходиться на перетині естетичного судження (критики та мовного аналізу), онтології та екзистенційної невизначеності, а також загальної стратегії відродження (тобто вимога суб'єкта і його бажання). І на перетині цих підходів процесуальність змінних станів суб'єктності (бутності) розуміється як процес втілення власної самості творця.

Література:

1. Античные мыслители об искусстве. Сборник высказываний древне-греческих философов и писателей об искусстве / общ. ред., введ. статья – В. Ф. Асмуса. – Изд. 2., доп. – Гос. изд. “Искусство”, 1938. – 340 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 353 с.
3. Бланшо М. Пространство литературы : пер. с франц. / пер. Б. В. Дубин. – М. : Логос, 2002. – 288 с.
4. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. – Київ : Дух і Літера, 2011. – 280 с. – (“Сучасна гуманітарна бібліотека”).
5. Йоан Павло ІІ. Лист до митців // Християнин і світ. – № 3 (4). – 2010. – С. 12–18.
6. Ингарден Р. Исследования по эстетике; пер. с польск. – М.: Издат-во иностранной лит-ры, 1962. – 572 с.
7. Лихачев Д. С. О филологии. – М.: Высш. шк., 1989. – 208 с
8. Фуко М. Герменевтика субъекта: Курс лекций, прочитанных в Коллеж длекций, прочитанных в Коллеже Франсе 1981–1982 учебном году / М. Фуко ; пер. с фр. А. Г. Погоняло. – СПб. : Наука, 2007. – 677 с.
9. Smoll J. A. das Unrollendate als Künstlerische Form. Ein Syposium. Bern und München, 1959.
10. Sujet, суб'єкт, підмет, сюжет // Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. – Т. 1. – К.: Дух і літера, 2009. – 148-173 сс.
11. Węgrzecki A. O poznawaniu drugiego człowieka. – Kraków, 1982.

***Рецензент** – доктор мистецтвознавчих наук, професор кафедри кінорежисури, декан факультету кіномистецтв Харківської академії культури, професор кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*
З. І. Алфьорова